

SOLIQ SIYOSATI STRATEGIYASI VA UNING TAKTIK YO'NALISHLARINING SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Nasriddinov Fazliddin Nasriddinovich

TDIU Mustaqil izlanuvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan keyingi bosqichda soliq siyosatidagi keng ko'lamli o'zgarishlar va bugungi kunga qadar soliq siyosatidagi evolyutsion rivojlanish bosqichlariga chuqur to'xtalib o'tilgan. Xususan, soliq siyosatining samaradorligini baholash bo'yicha ilmiy-uslubiy va amaliy yondashuvlar ko'rib chiqish jarayonida uning tarkibiy qismlari alohida tahlil qilingan va YaIM hamda soliq yuki ko'rsatkichlari ta'sir dinamikasi birgalikda o'rganib chiqilgan.

Kalit so'zlar: soliq siyosati, soliq siyosati strategiyasi, soliq yuki, YaIM, soliq qarzi, soliq tushumi, soliqlarning elastiklik koeffitsienti.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan beri nisbatan qisqa tarixiy davr mobaynida jiddiy sinovlardan o'tdi, shakllanish va rivojlanishning bir qator bosqichlarini bosib o'tdi, jamiyatning barcha sohalarida ko'plab o'zgarishlar va keng ko'lamli o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi sharoitida soliq siyosati keskin o'zgarishlarga duch keldi va shu bilan soliq tizimining o'ziga ham, iqtisodiy jarayonlariga va umuman iqtisodiyotga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

O'zbekiston soliq siyosatining evolyutsion rivojlanishining uch bosqichining retrospektiv tahlili eng og'ir iqtisodiy sharoitda va amalda noldan boshlab soliq siyosati chora-tadbirlarini amalga oshirish mamlakatning to'laqonli va adekvat soliq tizimini shakllantirish va rivojlantirishga sabab bo'lganligini ko'rsatadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy vositalaridan biri bu soliq siyosati bo'lib, u mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi har bir aniq davrda obyektiv ravishda paydo bo'lgan voqelikni hisobga olgan holda soliq sohasini takomillashtirishga qaratilgan davlat hukumat organlari va turli ekspert jamoalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning muvofiqlashtirilgan va o'zaro bog'liq jarayoni natijasini o'zida namoyon etadi. Shu munosabat bilan soliq siyosatining samaradorligini, shartlarini baholash hamda soliq munosabatlarining murakkab va qarama-qarshi xususiyati tufayli ilmiy jamoatchilikda yagona uslubiy yondashuvning yo'qligi masalalari dolzarb bo'lib bormoqda.

Davlat soliq siyosatining samaradorligi ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va ularning soliq siyosati bilan o'zaro ta'sirini tahlil qilishda maxsus ishlab chiqilgan matematik, mantiqiy va statistik vositalarga tayanadigan iqtisodiy-matematik usullarni qo'llash orqali baholanadi. Maqsadga yo'naltirilgan ushbu yondashuv soliq siyosati samaradorligini baholash mezon sifatida belgilangan maqsadlar va amaldagi natijalar o'rtasidagi tafovutlarni minimallashtirishga qaratilgan. Ushbu baholashda soliq siyosatining turli darajalardagi ta'siri, jumladan, makroiqtisodiy jarayonlar (makrodaraja), sohaga xos ta'sirlar (mezo-daraja), alohida xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun natijalar (mikrodaraja) va asosiy parametrlarga erishish hisobga olinadi. soliq tizimi doirasida (ixtisoslashtirilgan yondashuv). Ammo shuni ta'kidlash kerakki, bu baholashlar ba'zan maqsadlar to'qnashuviga olib kelishi mumkin, chunki soliq siyosati bir nuqtayi nazardan samarali va boshqa nuqtayi nazardan samarasiz deb hisoblanishi mumkin.

Xorijiy tajribani o'rganish natijalari, soliq siyosati samaradorligini baholash bo'yicha **ko'pkomponentli mualliflik yondashuvini shakllantirishga imkon berdi**, xususan:

- umuman iqtisodiyotga soliq yukining darajasi (alohida soliq to'lovchilarning tarmoqlari va guruhlari bo'yicha);
- davlat faoliyatini ta'minlash uchun davlat budjetining daromad qismida soliq tushumlari prognoz ko'rsatkichlarini kafolatlangan holda ta'minlash;
- soliq risklarini kamaytirish;
- resurs yondashuvidan foydalanish hamda maqsadli yondashuv (olingan natijalarning rejalashtirilgan natijalarga nisbati) orqali amalga oshirilayotgan soliq siyosatining sifati, belgilangan maqsadlarga erishish;
- yig'ilgan soliqlarni boshqarish va minimal soliq xarajatlari bilan soliq tushumlarini maksimal darajada oshirishni ta'minlash uchun xarajatlar darajasi (tranzaksiya xarajatlari - mehnat, vaqt va boshqalar);
- investitsion jozibadorlik va ishbilarmonlik faolligining o'zgarishi (shu jumladan iqtisodiyotda iste'mol va jamg'arish jarayonlariga ta'siri);
- innovatsiyalarni joriy etish jarayonlarini rag'batlantirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, ITTKI, "yashil iqtisodiyot" va boshqalar;
- jamiyatda ijtimoiy tabaqalanishni tartibga solishning samarali mexanizmlarining mavjudligi va aholi farovonligining o'sishi sifati (shaxsiy daromad, yashash minimumining yetarililigi, shaxsiy daromadlarga soliq solishning adolatligi va boshqalar.);

Ilmiy-uslubiy va amaliy yondashuvlarni umumlashtirish mantiqiy mazmunining xususiyatlari asosida samaradorlik ko'rsatkichlarini muallif tomonidan guruhlarni shakllantirishga imkon berdi (2.5-jadvalga qarang).

2.5-jadval.

Soliq siyosati samaradorligini baholashning asosiy tarkibiy qismlari¹

Nomi	Ko'rsatkichning tavsifi
Fiskal tarkibiy qismi	Soliqlarning umumiy miqdorining YAIM (YAHM)dagi ulushi - soliq yuki darajasi dir. Soliq tushumlarining o'sishi, bevosita va bilvosita soliqlar nisbati. Soliq yig'ish darajasi. Soliq qarzi. Soliqlarning elastiklik koeffitsiyenti. Soliqlarni hisoblash va to'lashning qulayligi darajasi (soliq xizmatlari, AKT, biznes jarayonlarini avtomatlashtirish). Majburiyatlarni ixtiyoriy ravishda bajarish (soliq madaniyati) darajasi. Soliq to'lovchilarga davlat subsidiyalarini berish darajasi (imtiyozlar va preferensiyalar). Tadbirkorlik subyektlarining omon qolish darajasi.
Ijtimoiy-iqtisodiy tarkibiy qism	Makroiqtisodiy va ijtimoiy parametrlar dinamikasi: - investitsiyalar va kapital qo'yilmalar hajmi; - YAIMga nisbatan budjet taqchilligi darajasi; - inflyatsiya darajasi; - ishsizlik darajasi; - ishbilarmonlik va tadbirkorlik faoliyatini oshirish; - aholi farovonligi va daromadlarining o'sishi (shu jumladan barcha soliqlar to'langanidan keyin) va boshqalar.

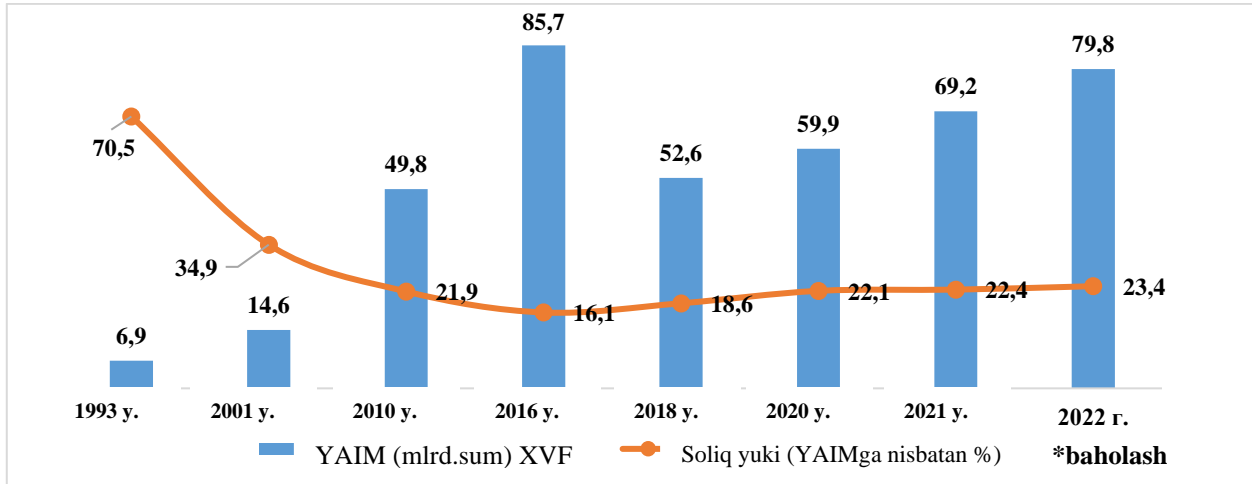
Bu yerda shuni alohida ta'kidlashimiz lozimki, har qaysi mamlakatning soliq siyosatining samaradorligini baholash, bir tomondan, xalqaro miqyosida tasdiqlangan yoki tavsiya etilgan ko'rsatkichlar (mezonlar)ga asoslansa, o'z navbatida milliy iqtisodiyotning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda xususiy ko'rsatkichlar (mezonlar)ga asolanib baholanadi. Biz quyida respublikamiz soliq siyosatining strategiyasida belgilab olingan taktik yo'nalishlar samaradorligini baholash uslubiyoti va unga asoslangan holda baholashni amalga oshiramiz, bunda o'zimizning ayrim mualliflik uslubiy yondashuvlarimizni ham keltirib o'tamiz.

Bunday ko'rsatkichlardan biri bu "Soliqlar umumiy miqdorining YAIM (YAHM)dagi ulushi - **soliq yuki darajasi**"dir.

Mustaqillikdan beri soliq siyosati chora-tadbirlarini amalga oshirish jarayonida davlat budjetiga to'lovlarning haqiqiy tushumlari bo'yicha YAIMga soliq yuki ko'rsatkichlarining dinamikasi soliq stavkalarini uslubiy pasaytirish, bir qator soliqlarni bekor qilish, imtiyozlarni berish, maxsus soliqni joriy etish va soliq

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

ma'muriyatining biznes jarayonlarini takomillashtirish hisobiga 3 baravar, ya'ni 70,5% dan 23,4% gacha kamaydi.

2.20-rasm. 1993-2022-yillarda soliq yukining pasayishi va YAIM o'sishi dinamikasi¹

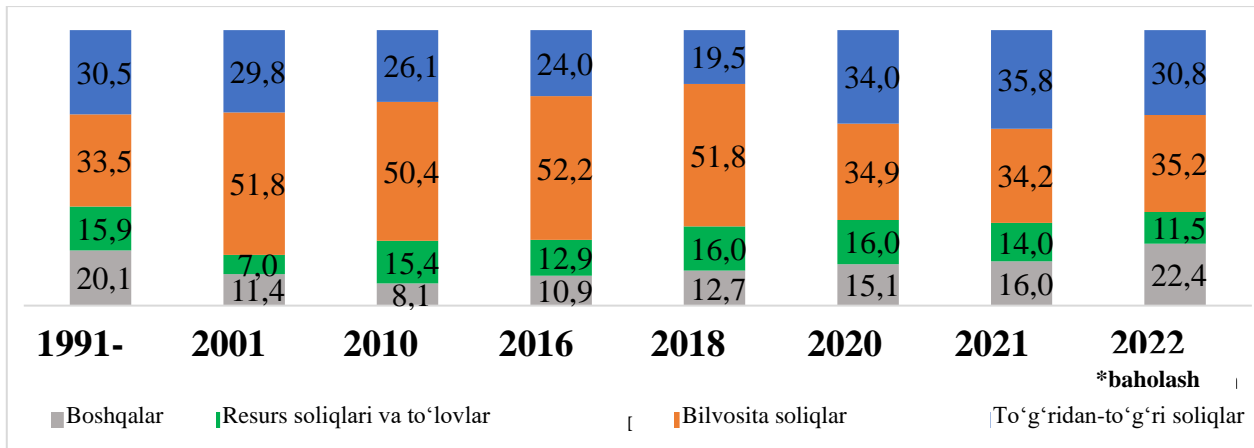
Soliq yukini kamaytirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarning amalga oshirilishi YAIMning 11,6 barobarga 6,9 mlrd.doll.dan 79,8 mlrd.doll.gacha o'sishiga hamda ushbu ko'rsatkichning sifat jihatidan yaxshilanishiga xizmat qildi. XVF ma'lumotlariga ko'ra, 1992-2021-yillarda O'zbekiston nominal YAIM qiymati 4,7 barobar oshgan, bu asosiy 16 ta hamkor davlatning xuddi shu ko'rsatkichiga nisbatan 12-o'ringa to'g'ri keladi. Shunday qilib, ushbu ko'rsatkichning o'sishi bo'yicha Xitoy birinchi o'rinda – 42,3 barobar, Ozarbayjon – 9,9 barobar va Qozog'iston – 8,6 barobar (1-ilovaga qarang).

Shu bilan birga, davlat budjetining soliq tushumlari 1991-yilda 18,2 mlrd.so'mdan 2022-yil oxiriga kelib kutilgan 209 030,1 mlrd.so'mgacha oshdi.

Keyingi muhim ko'rsatkichlardan biri bu – "Soliq tushumlarining o'sishi, to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita soliqlarning nisbati" ko'rsatkichidir.

Soliq siyosatining vositalaridan biri bo'lgan budjetning soliq tushumlari tarkibi ikkilamchi multiplikativ ta'sirlarning namoyon bo'lish lagni hisobga olgan holda makroiqtisodiy talabni tartibga solish uchun o'rnatilgan stabilizatorlardan foydalanishga asoslangan. O'zbekiston budjeti daromadlari tarkibida 2022-yilga kelib to'g'ridan-to'g'ri soliqlarning ulushi qariyb 30,8 foizni, bilvosita soliqlar – 35,2 foizni, resurs soliqlari – 11,5 foizni va boshqa soliqlar –22,4 foizni tashkil etdi.

¹ Moliya vazirligi va Xalqaro valyuta fondi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

2.21-rasm. 1993-2022-yillarda soliq daromadlari tarkibi dinamikasi¹.

Soliqlarning ulushini tuzatish davlatga tovarlar (ishlar, xizmatlar) iste'molchilarining daromadlari yoki xarajatlari o'sishini rag'batlantirish, ya'ni bilvosita soliqlarning hissalarini tufayli makroiqtisodiy talab va inflyatsiya sur'atlarini tartibga solish imkonini beradi. Shunday qilib, ba'zi yillarda, to'g'ridan-to'g'ri soliqlar ulushi 1995-yilda 38,6%dan 2018-yilda 19,5% gacha, bilvosita soliqlar - 1991-yilda 33,5%dan 2003-yilda 57,8%gacha, resurs soliqlari - 1992-yilda 0,6%dan 2006-yilda 17,4 %gacha tebranib turgan.

“Soliqlarni yig'ish darajasi” ko'rsatkichi.

Soliq daromadlarini safarbar qilish va soliq ma'muriyatchiligi sifatini oshirish soliq siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, davlat soliq xizmatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Beqarorlik davrida bu masalaning dolzarbligi yanada oshadi. Ilmiy hamjamiyatda umume'tirof etilgan soliq yig'ish darajasini baholashning umumlashtirilgan yondashuvi soliq ma'muriyati samaradorligining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi, chunki u bir xil soliq bazasidan budjetga soliq to'lovlarini olib qo'yishning haqiqiy va potensial darajasi o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. Hisobot moliya yili uchun soliq qarzi (kamomadi) o'sishini hisobga olish asosida soliq yig'ish darajasini hisoblash quyidagi metodika bo'yicha amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir:

$U_{sn} = S_{fnp} / (S_{fnp} + P_{n.z.} + P_{pn})$, bu yerda:

S_{fnp} – haqiqiy soliq tushumlari miqdori, mlrd.so'm;

P_{nz} – soliq qarzi (kamomadi) oshishi, mlrd.so'm;

P_{pn} – soliqlarning ortiqcha miqdorining oshishi, mlrd.so'm.

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda soliqlarning yig'ilish darajasi ancha yuqori darajada saqlanib qolmoqda, uning o'rtacha qiymati 2016-2022-yillarda

¹ Moliya vazirligi va Xalqaro valyuta fondi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

99,8% ni tashkil etadi va 2017-yilda minimal qiymat 90,8 %dan 2022 yilda maksimal 101,7% gacha tebranib turgan.

2.6-jadval.

2016-2022-yillarda soliqlarning yig‘ilish darajasining dinamikasi¹

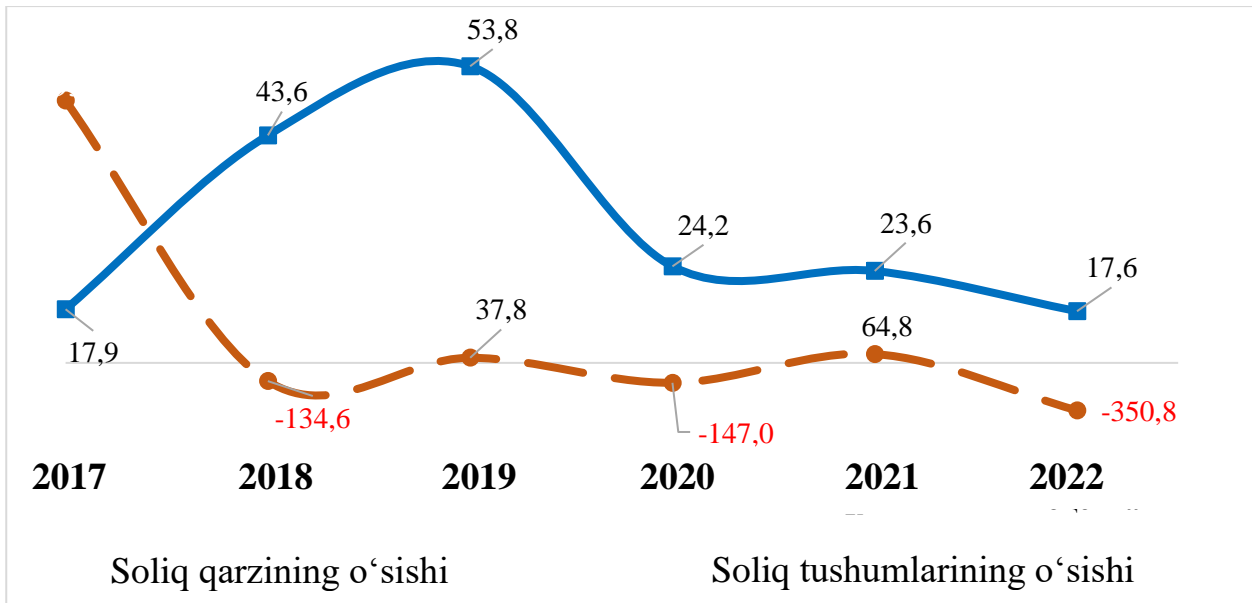
(mlrd so‘mda)

t/r	Ko‘rsatkichlar	2016 y.	2017 y.	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021 y.
1.	Davlat budjetiga haqiqatda tushgan	32 015,5	37 750,9	54 202,8	83 356,3	103 566,4	127970,4
2.	Soliq qarzi oshishi miqdori	162,1	3298,7	-1141,1	-1572,2	739,0	1218,0
3.	Soliqlarning ortiqcha miqdorining oshishi	69,9	527,4	1 030,0	1 337,6	3 308,4	-3 377,8
4.	Soliqlarni yig‘ish darajasi %da	99,3	90,8	100,2	100,3	96,2	101,7

Soliqlarni yig‘ishning yuqori darajasini saqlab qolishning ijobiy tendensiyasi, soliq qarzi darajasini pasaytirishga qaratilgan soliq siyosati, shu jumladan Prezidentning 09.09.2022-yildagi “Ta’sirchan soliq mexanizmini qo‘llash natijasida hosil bo‘lgan soliq qarzini hisobdan chiqarish to‘g‘risida”gi PF-218-sonli Farmoni doirasidagi chora-tadbirlari majmui amalga oshirilganligi, shuningdek soliq sohasini isloh qilish jarayonida biznes uchun qulay shart-sharoitlari yaratilganligi natijasi hisoblanadi.

“Soliq qarzi” ko‘rsatkichi. Davlat budjeti daromad qismining daromadini shakllantirish masalalari eng dolzarb bo‘lib qolmoqda. Budjetni shakllantirishning asosiy manbai soliq tushumlari hisoblanadi. Shu munosabat bilan soliq to‘lovchilarning soliq va yig‘imlarni to‘lash bo‘yicha majburiyatlarini o‘z vaqtida va to‘liq bajarmaganligi ularning soliq qarzi shakllanishiga olib keladi. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida hisoblab chiqarilgan (hisoblangan) va belgilangan muddatlarda to‘lanmagan soliqlarning, shu jumladan, ular bo‘yicha bo‘nak va joriy to‘lovlarning summolari, shuningdek, belgilangan muddatda to‘lanmagan moliyaviy sanksiyalar va penyalar soliq qarzi sifatida e’tirof etiladi.

¹ DSQ ma’lumotlari asosida muallifning hisob-kitoblari.

2.22-rasm. 2017-2022-yillarda solliq qarzlari va haqiqiy solliq tushumlarining o'sish dinamikasi (o'tgan yilga nisbatan, foizlarda)¹

2017-2022-yillarda solliq qarzi va haqiqiy solliq tushumlari o'sishining umumiy ko'rsatkichlari dinamikasining qiyosiy tahlili 2016-yilda boshlangan solliq tizimini isloh qilish bo'yicha solliq siyosati choralari amalga oshirishi bilan solliq tushumlari o'sishi ko'rsatkichlarining sezilarli darajada ko'payganligini ko'rsatadi. Umuman olganda, tahlil qilingan davrda solliq qarzlari to'lash bo'yicha solliq siyosati choralari natijalarini qoniqarli deb hisoblash mumkin.

Biroq, yillik ko'rsatkichlarning kuzatilgan yuqori o'zgaruvchanligi tartibga solish va solliq qarzi kamayishi masalalarida tizimli yondashuvlar yanada takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

"Solliqlarning elastiklik koeffitsiyenti" ko'rsatkichi. Solliq siyosati samaradorligini baholashning muhim tahliliy ko'rsatkichlaridan biri bu "solliqlarning elastiklik koeffitsiyenti" bo'lib, u iqtisodiy ko'rsatkich (YAIM)ning bir bandga o'zgarganda solliq tushumlari qanday o'zgarishini ko'rsatadi, bu erkli (U – haqiqatda to'langan solliqlar) va omilli ($X - YAIM$) qiymatlari oshishi tezligini nisbatini quyidagi formulaga muvofiq aniqlash lozim deb hisoblaymiz:

$$E = \frac{(Y_1 - Y_0) / Y_0}{(X_1 - X_0) / X_0}, \text{ bu yerda}$$

E - elastiklik koeffitsiyenti,

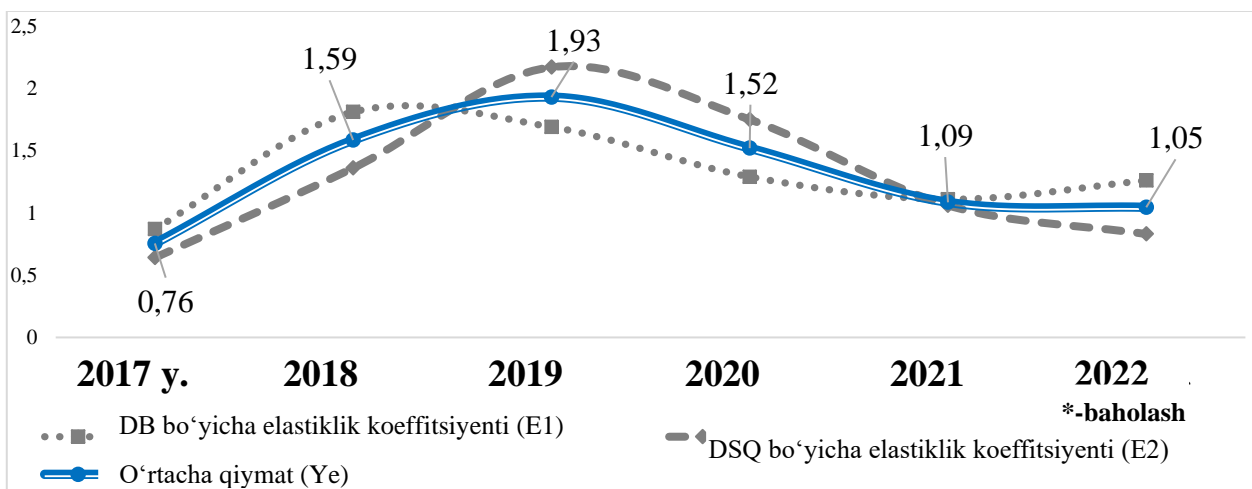
U – haqiqatda to'langan solliqlar, mlrd.so'mda,

X – YAIM, mlrd.so'mda.

¹ DSQ ma'lumotlari asosida muallifning hisob-kitoblari.

Agar olingan elastiklik koeffitsiyentining moduli 1 dan katta bo'lsa ($Ye > 1$), bu funksiya elastik ekanligini ko'rsatadi, ya'ni soliq tushumlari YAIM o'sishiga qaraganda tezroq o'sib borayotganidan dalolat beradi.

Ta'kidlash joizki, yangi soliq siyosati boshlanishi bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan boshlangan keng ko'lamli islohotlar doirasida, bu soliq siyosatining sifati va samaradorligini baholash uchun bir qator yangi va ilgari foydalanilmagan vositalarni amaliyotga joriy etish uchun turtki bo'ldi. Elastiklik koeffitsiyenti dinamikasining retrospektiv tahlili 2016-yilda boshlangan yangi soliq siyosati boshlanishi bilan uning qiymatining sezilarli o'zgarishini ko'rsatadi.

2.23-rasm. 2017-2022-yillarda soliqlarning elastiklik koeffitsiyenti dinamikasi¹.

Shunday qilib, islohotlarning dastlabki bosqichida elastiklik koeffitsiyentining qiymati 1 (0,76) dan kam edi, bu soliq tizimining passiv rolini anglatadi, buning natijasida soliq tushumlari YAIM o'sishidan past sur'atlarda o'sdi. 2018-yildan boshlab koeffitsiyentning o'rtacha qiymati doimiy ravishda 1 dan oshdi, bu soliq siyosatining faol rolini ko'rsatadi, buning natijasida soliq tushumlari YAIM o'sishiga qaraganda yuqori sur'atlar bilan o'sib bormoqda. Dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, 2022-yil oxiriga ko'ra soliqlarning elastiklik koeffitsiyentining qiymati ham birdan ortiq bo'ladi va 1,05 ni tashkil qiladi.

“Soliq majburiyatlarini ixtiyoriy ravishda bajarish darajasi(soliq madaniyati darajasi)” ko'rsatkichi. Rivojlanishning hozirgi bosqichida soliq to'lovchilarning xatti-harakatlarida, soliq majburiyatlarini bajarish shaklida biznes javobgarligida ifodalangan davlat, soliq organlari, jamiyatning o'zaro munosabatlarida ijtimoiy

¹ Muallif tomonidan Moliya vazirligi va DSQ ma'lumotlari asosida tuzilgan.

javobgarlikning ajralmas qismi bo'lgan soliq madaniyatini oshirish zarurati tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ilmiy adabiyotlarda umummilliy madaniyatning bir qismi bilan bog'liq bo'lgan "soliq madaniyati" atamasining juda keng talqini mavjud bo'lib, u soliq munosabatlari ishtirokchilarining faoliyati, bilim darajasi va soliq qonunchiligiga vijdonan rioya qilish qobiliyatini nazarda tutadi. Zamonaviy texnologiyalar soliq to'lovchilarga qulay raqamli xizmatlarni rivojlantirishda yangi imkoniyatlar ochdi, bu soliq munosabatlari ishtirokchilarining o'zaro aloqalarini sezilarli darajada soddalashtirish, xarajatlarni kamaytirish, hisobotdagi xatolarni kamaytirish, shuningdek, soliq to'lovchilarning ayrim toifalariga soyalardan chiqish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитасининг ахборотномаси.
2. <http://www.Soloq.uz>-(Давлат солиқи қўмитаси сайти)
3. <http://www.mf.uz>- (Молия вазирлиги сайти)
4. <http://www.stat.uz>-(Давлат статистика қўмитаси сайти)
5. <https://www.sciencedirect.com>
6. <http://www.doingbusiness.org> – (Doingbusiness – бизнес юритиш лойиҳаси).
7. <https://www.indexmundi.com> – (IndexMundi – бир нечта манбалардан тузилган батафсил мамлакат статистикаси, диаграммалар ва хариталарни ўз ичига олган сайт).
8. <https://taxfoundation.org> – (Солиқ фонди – Вашингтондаги таҳлил маркази).
9. <https://www.nalog.gov.ru> – (Россия Федерациясининг Федерал солиқ хизмати).
10. <https://davreestr.uz> – (Кўчмас мулк объектларига бўлган ҳуқуқларнинг давлат реестри).
11. <https://kadastr.uz> – (Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси ҳузуридаги кадастр агентлиги сайти).